

MÁSODIK FEJEZET

A KÜLÖNBÖZŐ MEGKÖZELÍTÉSEK

Amint már láttuk, a kommunikáció tudománya kezdetben olyan tudományos útkereszteszövedéshez, találkozási ponthoz hasonlított, ahol a különféle tudományágak világából érkező kutatók közül sokan megálltak, hogy azután közösen tegyenek meg egy bizonyos útszakaszt. Következésképp meglehetősen eklektikus kutatási területről volt szó. E látszólagos rendtelenségnek lassanként a szociológia vált a rendező erejévé. Ugyanakkor ezen a kétségkívül alapvető fontosságú tudományterületen kívül kimutatható más tudományágak hozadéka is.

I. A kibernetika

A kibernetikai megközelítés fő célja az élő szervezetek és a gépek szabályozásának vizsgálata.

Norbert Wiener 1948-ban kiadja *Cybernetics* című könyvét, amelyet egy évvel később tanítványának, Claude Shannonnak *The Mathematical Theory of Communication* című munkája követ. E két mű óriási hatást gyakorol majd a kommunikációkutatásra.

Wiener, aki a második világháború idején az ágyúk irányezékát tanulmányozta, felfedezte a *feed-back*, vagy-

is a visszahatás elvét. Kutatási eredményei nyomán olyan tudomány körvonalait rajzolja meg, amelynek célja az ellenőrzés és a kommunikáció vizsgálata lesz, állatok és gépek esetében. Újra felfedezi a kibernetika kifejezést, amely a görög *gubernetész* szóból ered, és 'kormányost', illetve 'kormányt' jelent. Egyébként Platon már használta 'előtte ezt a szót 'az emberek vezetésének művészeté' értelemben. Ampère a maga részéről 1834-ben szintén élt ezzel a kifejezéssel, 'a kormányzási módok tanulmányozását' értve rajta. A kibernetika szó gyökere azonos a *gouvernement* ('kormány') szóval: nagy bonyolultságú rendszerek irányításának és vezetésének művészeté'.

Miközben Wiener tovább folytatja kutatásait, egy másik kanadai tudós, Ludwig von Bertalanffy „általános rendszerelméletet” alkot. Azon „elvek felkutatását” javasolja, amelyek „a rendszerekre általánosságban alkalmazhatók, függetlenül attól, hogy fizikai, biológiai vagy szociológiai természetűek-e”. (32) Számos kutató csatlakozik hozzá. Erőteljes hatást gyakorolnak mindazokra, akik a kibernetikai megközelítést ki akarják terjeszteni a társadalmi rendszerekre, különösen képpen a vállalatokra.

A kibernetikai elmélet különbözik az általános rendszerelmélettől, amelynek végső célja a természetben található rendszerek összességének matematika formulákkal történő leírása. E két elmélet, a kibernetika és az általános rendszerelmélet azután át-meg-át-járta egymást, s létrejött az, amit ma „szisztemiká”-nak neveznek.

Wiener tanítványa, Shannon, kidolgozott egy matematikai kommunikációelméletet. Olyan lineáris modellelről van szó, amely immár távol esik Wiener kör-

körös modelljétől. Lineáris útvonalat vázol föl, amely az információforrástól a címzettig terjed.

forrás → kibocsátó → befogadó

Az üzenet egyenes vonalban terjed a két főszereplő, a kibocsátó és a befogadó között.

Shannon a maga modelljében hangsúlyozza a zajforrás jelentőségét, amely képes elváltoztatni, megismisíteni a kibocsátott, illetve a kapott üzenetet.

Shannon könyve alapozza meg az információelméletét. Az információ a kibernetika számára alapvető fogalom, ám ott nem 'újság' értelemben használatos, inkább statisztikai adatról van szó. Ez a fajta információ kiválóan alkalmazható a nagyjából ez idő tájt megjelenő számítógépeken. E modell tökéletesen megfelel azon mérnökök elvárásainak, akik arra törekcsenek, hogy hatékonyan és a legésszerűbb költségáfordítással juttassák célba az üzenetet. Ennek érdekében biztosítaniuk kell a lánc elemeinek, valamint az elemek közötti kapcsolatoknak a megfelelő működését.

Wiener és Shannon eszméi villámgyorsan elterjedtek, s hatalmas visszhangot keltettek. Az antropológusok, szociológusok, pszichológusok elkezdnek érdeklődni az új tudományág iránt. Mead és Bateson antropológusok arra ösztönzik Wienert, hogy eszméit a társadalom egészére is alkalmazza.

1948 óta megszorodtak a kibernetikával foglalkozó kutatások és publikációk, amelyek ismertették a kibernetikai felfogást, és feltárták különböző területekre gyakorolt hatását.

II. Az antropológia

Ugyanakkor, amikor Shannon elmélete valósággal megigézte a kommunikációkutatást, néhány amerikai antropológus kezdi kétségbe vonni e modell hatékonyságát, s a személyek közötti kommunikáció elemzésének új útjait fedezik föl.

Gregory Bateson, Ray Birdwhistell és Edward T. Hall olyan általános kommunikációelmélet megfogalmazásán fáradoznak, amely különböző – nevezetesen nyelvészeti, kinetikus és proxémikus (az interperszonális térrel kapcsolatos) – tapasztalatok felhasználására épül. Ezek a kutatók, miközben a mérnöki felhasználásban elismerik Shannon elméletének érvényességét, elvetik alkalmazhatóságát a társadalomtudományokban. A kommunikációs folyamatot a társadalomtudományokban sajátos, e tudományokra alkalmazható modell segítségével kell leírni, tanulmányozni és elemezni. Gondolatmenetükben „természettudományos” álláspontot foglalnak el. Számukra a két beszélgetőtárs közötti kommunikáció nem korlátozódik a verbális kommunikációra, hanem ennél sokkalta összetettebb folyamatról van szó, amelyben a testbeszéd, valamennyi gesztus, minden szándékos vagy önkéntelen mozdulat sajátos szerepet játszik. Szerintük minden kultúrában más-más viselkedési módok léteznek. Az összes emberi cselekedetet ezek a kulturálisan meghatározott magatartási kódok szabályozzák. Elméletüket a következő mondat summázza: „Nem lehet nem kommunikálni.” Másként szólva ezen kutatók számára a kommunikáció integrált egész, olyan szüntelen társadalmi folyamat, amely különböző magatartásmódokat foglal magában: a beszédet, a gesztusokat, a mimikát, a tekin-

tetet, a személyes teret. Birdwhistell annak a kontextusnak az elemzését ajánlja, amelyben a kommunikációs folyamat zajlik (s nem a Shannon modelljében privilegizált tartalomét). A verbális kommunikáció csupán azt fedi föl, ami szándékos, amit a kommunikáló alany kifejeződni enged, miközben viselkedése lehetővé teszi, hogy megragadjuk mindazt, amit nem igazán óhajt közölni. E folyamat jobb megértéséhez a kutónak meg kell értenie a különféle viselkedésmódok jelentését sajátos kontextusokban. Következésképp a kutatók nem kívánják két változó (például az alany társadalmi-kulturális környezete és a beszélgetés során tartott személyközi távolság) vizsgálatára szűkíteni tevékenységüket; a kommunikáció aktusának a maga teljességében történő vizsgálatát javasolják.

Gregory Bateson terepkutatásra indult; célja bennszülött kultúrák és viselkedésmódmák megfigyelése volt. Már első művében, a *Navenben* (1936) összegzi gondolatait a kultúra elemzéséről és az interakció folyamatáról. Nem annyira a kultúra maga érdekl, hanem inkább normáinak elsajátítása. Az a folyamat foglalkoztatja, amelynek eredményeként a gyermek számára lehetővé válik, hogy közössége tagjává legyen. Terepen végzett kutatásai során – Új-Guineában és Balin – alakítja ki a *double-bind* ('kettős korlátozás') feltevését. A *double-bind* hipotézis a kommunikációelmélet nagyívű vázlatát a gyermekkori skizofrénia eredetéről anya és csecsemő ellentmondásos kapcsolathálózatában. Ugyanakkor Bateson, amint maga is megvallja, *intellektuálisan* sohasem érdeklődött a skizofrén betegek iránt. Elsősorban azt szeretne volna tudni, „melyek a kommunikáció, a struktúra és a rend megrapaszталásának szükséges feltételei és melyek a határai”. 1951-ben Ruesch-

nel együtt könyvet ír *Communication. The Social Matrix of Psychiatry* címmel. Kötete elején ez olvasható: „Üzenetünk lényege, hogy [...] a kommunikáció az öntőforma, az anyaminta, amelyben benne foglaltatik valamennyi emberi tevékenység.” (13) A hetvenes években a kibernetikai gondolkodásnak az élő rendszerekre történő kiterjesztésén fáradozik.

Birdwhistell a test és a gesztusok rejtett jelentésének feltárására törekszik. A kommunikáció kérdését az angol lányok és az amerikai fiúk szerelmi viselkedésén keresztül vizsgálja. A második világháború végén ugyanis az Angliában állomásozó amerikai katonák között az a különös hír kapott lábra, miszerint az angol lányok könnyen megkaphatók lennének. Ugyanakkor a lányok úgy vélték: az amerikai katonák meglehetősen faragatlanok. Birdwhistell arra a következtetésre jutott, hogy a kommunikációs probléma gyökere a „szerelmi nyelvezet” különbözőségében keresendő, amelynek kultúránként eltérő változatai lehetségesek. Szerinte minden interakció valamely szabályrendszer keretei között zajlik. Ha tehát úgy fogjuk föl, hogy a szerelmi közeledésnek bizonyos számú állomása van – ahol is minden egyes állomás elérése megnyitja az utat a következőhöz –, nos, ezek az állomások nem ugyanazok az angolok és az amerikaiak esetében. Ez azt jelenti, hogy az angol lányok és az amerikai fiúk bizony nehezen értik meg egymást a szerelmi kommunikáció során.

Kinesics and contexts című 1970-ben megjelent könyvében arra helyezi a hangsúlyt, milyen az egy emberrel adott pillanatban egyszerűen jelen lévő különböző elemek közötti kapcsolat. Azaz: a gesztusok jelentésének megértéséhez a kontextus pontos definiálására van szükség. Birdwhistell kinémákat határoz meg a

mozgásrendszeren belül – ugyanúgy, ahogy a nyelvések fonémákról beszélnek. Feltételezése szerint alapvető kapcsolat áll fenn a test és a kultúra között. Ennek alapján mintegy ötven kinémát ír le. Számára a gesztusnyelv nem választható el a szóbeli kifejezés-től: mindkettő beépül a kommunikációs módok (az érintés, a szaglás, a tér és az idő) sokfélesége által alkotott rendszerbe. Úgy véli, a kontextusából kiragadott gesztusnak nincs értelme. Jelentésének megragadásához olyan interakciós rendszerben kell értelmezni, amelynek több, egymással kölcsönhatásban álló csatornája van.

E. T. Hall munkássága nagy részét a „néma nyelv” tanulmányozásának, valamint az egyének közötti térinterkulturális kommunikációs kódokon keresztül történő, társadalmi szervezése vizsgálatának szentelte. Mindenekelőtt azok a kódok érdeklik, amelyek a személyek közötti tér használatát szabályozzák. *Silent language* című, 1959-ben megjelent könyvében a kultúrát részekre bontható kommunikációs rendszerként képezi el. Ő is úgy tekinti a kultúrát, mint elemezhető kódok összességét. Ezek a kódok bizonyos szabályok szerint működnek, amelyek a kulturális hovatartozás függvényei. Megfigyeli, hogy a különböző kultúrákhoz tartozó egyének személyes érintkezéseik során eltérően használják a teret. Számára a kultúrák – „néma nyelvük” megfajta után – azonos mód feltehetően. Fontos észrevétele az is, hogy a kultúrák között a ter szervezés szintjén különbségek mutathatók ki. A kultúra „rejtett dimenzió”-ja foglalkoztatja, vagyis az egyének a térhez fűződő kapcsolata. Hall szerint minden kultúra – az állatvilághoz hasonlóan – a teretől (*territorium*) kiindulva szervezi meg a teret

(*spatium*). Vizsgálja a térszervezés jelentését olyan esetekben is, mint a bútorok elrendezése vagy az ajtó nyitva, illetve csukva tartása. Felfedezi, hogy az emberi lény térfelfogása dinamikus, mert a cselekvéshez kötődik (ahhoz, ami egy adott térben végrehajtható). Megfigyelési, valamint az amerikai közép-szülőhöz tartozó személyek csoportjával folytatott beszélgetései eredményeképpen felállítja a személyek közötti távolság sorrendiségét. Ezek az elemek fontos adalékkul szolgálhatnak a térhez fűződött jelentések kulturális eredetű különbözőségének kérdéséhez.

III. A pszichológia

1. A pszichoterápia

A Watzlawick körül csoportosult pszichoterapeuták a rendszerelmélettel gazdagították a kommunikáció területét. Ezen kutatóknak mind elméleti, mind gyakorlati munkássága rokon vonásokat mutatott Bateson elméletével.

Watzlawick *An Anthology of Human Communication. Text and Tape* (1964) című munkájában – amely irányított és rögzített pszichoterápiás beszélgetések gyűjteménye – újrafogalmaz néhány bateson-i alapfogalmat, s a rögzített példák alapján megmagyarázza alkalmazásukat.

Don Jacksonnal és Janet Beavinnel közösen kezdenek gondolkodni a kommunikációról, pontosan meghatározott referenciakeretben: anya és fia, férj és feleség, orvos és beteg stb. viszonyrendszerben. Művük, amely *Une logique de la communication* (1972) címmel jelent meg franciául, Bateson eszméire támaszkodó

dik, ám valójában jóval messzebb megy. A szerzőknek a kibernetika és a rendszerelmélet talaján új gondolatmeneteket sikerül elindítaniuk. Az emberi kommunikáció gyakorlati hatásai érdeklik őket; emberi kommunikáción az emberi viselkedést értik, pontosabban a viselkedés zavarait. Igyekeznek hatékonyabbá tenni a családterápiás konzultációkat. Ennek érdekében meghatározott témák köré próbálják rendszerezni a beszélgetést. A család szabályok által irányított rendszer. Egyébként nem a szó szociológiai értelmében vett családról van szó: azon személyekre terjed ki, akik a paciens számára fontosak. A szerzők megalkották a családi homeosztázia kifejezést, amelyen a belső környezetre vonatkoztatott – dinamikus erőök összjátéka által fenntartott – állandóságot értik. Ezen kutatók számára a rendszer nem egyszerűsíthető le elemeink összegére, de nem terjed túl referenciakeretén: anya/gyermek, férj/feleség stb.; ezen a határon túl nem beszélnek kommunikációról. A kommunikációelmélet egyfajta nézőpontjából a családi interakció zárt információs rendszerhez hasonlít. A kutatók a családon belüli kapcsolatokat azokhoz a kölcsönhatásokhoz hasonlítják, amelyeket a matematikusok a mozgásban lévő testek között állapítanak meg. Körkörös oksági viszonyokban gondolkodnak, s mielőtt kezelést javasolnának, megpróbálják tekintetbe venni mindazon a kapcsolatokat, amelyek egy rendszeren belül a szimp-tómákat összekötik.

Watzlawick és kollégái a helyzerváltozás két fajtáját különböztetik el: 1) változás, amelynek lényege a rendszeren belüli módosulás; 2) változás, amely a rendszer átalakulása. A második esetben a tényleges változás lényege az elemek újraszerveződése egy új rendszeren

belül. Ekként – a helyzet új keretbe helyezésével – „új valóságot” alkotnak. Mindez különösen hatékonyan bizonyul a pszichoterápia keretein belül. A Watzlawick és kollégái által alkalmazott kezelés célja, az, hogy a paciens megváltoztassa nézőpontját, s nem az, hogy megértse vele problémájának gyökereit.

2. Az interakcionizmus

Erwin Goffman kanadai kutató, az interakcionizmus egyik legreprezentatívabb alakja, doktorátusának megszerzése óta azon fáradozott, hogy kidolgozza a személyek közötti kommunikáció szociológiai elméletét. Az úgynevezett „mikroszociológia” hatására a mindennapi élet „banális” interakciói foglalkoztatják. Ezek az interakciók, éppen „banalitásuk”-nál fogva, mindenki – mind a cselekvők, mind a szemlélők – számára jelentékteleneznek tűnnek föl; voltaképpen senki sem figyel rájuk. Goffman számára azonban ezen – normákon alapuló – társadalmi interakciók szövik a társadalmi rend szövetét. Goffman valamennyi interakció közül a személyes napi találkozást részesíti előnyben, mert úgy értékeli, hogy ez a társadalmi interakció vezérfonala. Szerinte e mindennapi találkozások során mutatkoznak meg a legtanulságosabban a társadalmi tételek. A világot olyan színházhoz hasonlítja, amelyben mindenkinnek megvan a maga társadalmi szerepe. A mindennapi társadalmi élet rituáléját elemelve megállapítja, hogy a test elhelyezése alapvetően fontos a térben-időben zajló találkozások esetében. Megfigyeli, hogy mindenki sokféle módon helyezkedik el a térben, társadalmi kapcsolatainak működtetésénél a térben, társadalmi kapcsolatainak működtetésénél. Aprólékosan megfigyeli az arciátékokat; az arciátékokot tekintni ugyanis az emberi lény teste domináns

területének. Az arc alig érzékelhető módon befolyásolja az interakcióban részt vevő személyek térbeli elhelyezkedését.

Módszertani szinten Goffman a chicagói iskola számára oly kedves információgyűjtést és terepmunkát (*fieldwork*) alkalmazza; e városban írta ugyanis doktori dolgozatát. Egy pszichiátrián végzett munkája alkalmával (*Asylums*, 1961) „megpróbál belebújni az alanyok bőrébe”, hogy minél alaposabban megfigyelhesse őket. Elhiteti a betegekkel, hogy köztük tartozik: együtt eszik, játszik, sétál velük. A szimbolikus interakcióról szóló munkákra – nevezetesen Dewey-ére és Cooley-ére – támaszkodva kidolgozza elméletét az „Én” társadalmi alakulásáról. Az Én (*self*) fogalmát nem szabad összetéveszteni a szereppel, amelyben megjelenik. A megjelenítés mindig meghatározó, hiszen a másik az, aki hitelesíti a szerepjátszót (elfogadja vagy elutasítja). Goffman számára a „színpadra állítás” sajátos keretek között zajlik. A keretek – miközben definiálják a tevékenységeket – hozzájárulnak megalkotásukhoz és szabályozásukhoz. A keretbe foglalás egyszerre szolgálja a cselekvés színre vitelét, ám ugyanakkor be is határolja. Goffman felfogásában a társadalmi szereplők olyan rendszer résztvevői, ahol mindenfajta viselkedés társadalmi vonatkozásban helytálló információt közöl.

IV. A szemiotológia és a strukturalizmus

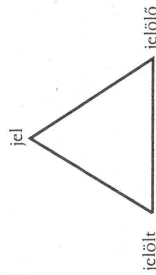
A szemiotológiai és a strukturalista elemzéseket gyakran együtt, avagy egyenesen szemiotológiai-strukturalista elemzés címszó alatt tárgyalják. A struktura-

lizmus Ferdinand de Saussure nyelvészeti elméletéből fejlődött ki, amelyet összekapcsoltak a strukturalis antropológia néhány főbb jellemzőjével. Két lényeges ponton tér el a nyelvészettől. Először is: nem korlátozódik a verbális kifejezésre, hanem minden olyan jelrendszert magában foglal, amelynek elemei a nyelvéhez hasonló jellegzetességeket mutatnak; figyelmét egyébként nem annyira a jelrendszerre, mint inkább az elemek jelentésére összpontosítja.

A szemiotológia, vagyis az „általános jeludomány” egyrészt Charles Sanders Peirce amerikai filozófus munkáiból merit, másrészt a svájci nyelvész, Ferdinand de Saussure művéből, aki elsőként posztulálta egy általános jeludomány, a szemiotológia létezését, amelynek a nyelvészet csupán egy része. Az előbbinek tárgya minden jelrendszer, anyagától függetlenül. Világos, hogy e tudományág középpontjában a jel áll. A szemiotológia segít felfedni a jel természetét, miközben nem korlátozódik egyedül a nyelvi jelekre. Célja, hogy feltárja a jelrendszer lappangó, rejtett jelentését.

Saussure szerint a jel olyan jelentéssel bíró elem, amely két, gyakorlatilag szétválaszthatatlan részből tevődik össze: a jelölőből és a jelöltből.

Szemiotológiai elemek

Saussure a nyelvi jel önkényes voltát hangsúlyozza. Vagyis azt, hogy hiányzik a látható „hasonlósági” kapcsolat a jelölő és a jelölt között. Nincs semmiféle kapcsolat az artikulált hangok és az eszme között, a hangok az eszmével való intézményes, nem pedig természetes kapcsolatokból erednek. Így például a „tehén” szó egyáltalán nem hasonlít egy tehénre.

A szemiológusok számára a kommunikáció jelentésgyártás üzenet formában. A jelentés nem statikus fogalom, hanem aktív folyamat, a jel, a tárgy és az alany közötti dinamikus interakció eredménye. Azt állítják, hogy valamennyi szövegkategorianak – irodalmi, színházi vagy filmszövegnek – megvan a saját nyelve, amelyet az ember megpróbál megfejteni. Számukra a szemiológiai elemzés teszi lehetővé, hogy eljussanak a valódi (rejtett) jelentéshez, amely a cselekvők nyilvánvaló szándékai mögött húzódik meg, s amely az olvasók előtt észrevétlen marad. Hangsúlyozzák azt is, hogy a jelöltek, csakúgy, mint a jelölők, sajátos kultúra termékei.

Saussure eszméinek folytatását Roland Barthes munkásságában lehetjük föl. Ez utóbbi továbbfejleszteti a Saussure által javasolt elméletet, s kiterjeszti a jelrendszerre összességére. Barthes elméletének középpontjában a „kétrétegbeli jelentés” áll. Az első a jelölt és a jelölő között magán a jelen belül létrehozott kapcsolatra vonatkozik, míg a második a jel és a külső valóság közöttire. Ezt a rendet nevezik denotációnak. Barthes szerint a denotáció a jel evidens jelentésére utal, arra, ami mindenki számára világos. Szimbolikus szinten helyezkedik el, vagyis arra utal, amit a kép az általa ábrázolton túl felidéz. A konnotáció az „emberi oldalt” érinti, azon interakcióval kapcsolatosan, amely

akkor jön létre, amikor a jel az olvasó indulataival vagy érzelmeivel találkozik. Magától értetődik, hogy a konnotáció a társadalmi-kulturális kontextustól függ. „A kép szemléelője egyszerre kapja az érzékekkel fel-fogható üzenetet és a kulturális üzenetet, s majd látni fogjuk, hogy ez az olvasati keveredés megfelel a tömegképzet funkciójának.” E kettő, a konnotáció és a denotáció mindig egyidejűleg működik; egy tárgy azonosítása csak egy bizonyos kulturális kontextusban lehetséges. Ez látnesen a következőt is jelenti: például egy fényképen valamely tárgy felismeréséhez (azonosításához) szükséges, hogy az az alany számára ismerős legyen, hogy gyakorlati tapasztalatának részét képezze.

Claude Lévi-Strauss a társadalmat olyan egyének együttesének fogja föl, akik kommunikálnak egymással. Az antropológus feladata tehát az, hogy megfejtse a kódot, amely a társadalmi látszatok játéka mögött rejlik. Ő maga háromfajta cserkapcsolatot határoz meg, amelyek a társadalom szövetét szövik: a nők, a javak és a szavak cseréjét. A rokonság, a nyelv és a gazdasági cseréigyletek szabályait egy kommunikációs jelenség módozatainak tekinti, s felfedi a társadalmi antropológia, gazdaságtudomány és nyelvészet közötti lehetséges kapcsolatokat. E tézist Shannon és Weaver információelméletével, valamint Neumann játékelméletével támasztja alá. Olyan átfogó látomást előlegez meg, amelyben a tudományágak „egy napon társulni fognak, hogy új, közös diszciplínát hozzanak létre, amely a kommunikáció tudománya lesz”. (329)

Később, Lévi-Strauss hatására, Roman Jacobson az üzenetek tanulmányozásának hármas – három koncentrikus kör formájában elképzelt – felosztását java-

solja: a legszűkebb kör a nyelvészeté, ez csak a verbális üzenetek általi kommunikációra terjed ki, a következő kör a szemiólogiáé, míg a harmadikban „a kommunikáció integrált tudománya” helyezkedik el, amely „magában foglalja a szociális antropológiát, a szociológiát és a gazdaságtant”. (93)

Végül Umberto Eco kísérti meg kidolgozni a szemiotika átfogó elméletét, amelyet általános kultúra-elméletként határoz meg. Szerinte a kultúrát „jelentés-rendszerekre alapozott kommunikációs jelenség”-ként kell tanulmányozni. (22)

BIBLIOGRÁFIA

- BARTHES, R., *Le degré zéro de l'écriture*, Paris, Seuil, 1953
BATESON, G., *La cérémonie du Naven*, Paris, Ed. de Minuit, 1971
BATESON, G., *Vers une écologie de l'esprit*, Paris, Seuil, 1977
BERTALANFFY, L., *Théorie générale des systèmes*, Paris, Dunod, 1973
BIRDWHISTELL, R. L., *Kinesics and context. Essays on body motion communication*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1970
ECO, U., *La structure absente*, Paris, Mercure, 1972
GOFFMAN, E., *Asiles. Etudes sur la condition sociale des malades mentaux*, Paris, Ed. de Minuit, 1968
GOFFMAN, E., *La mise en scène de la vie quotidienne*, Paris, Ed. de Minuit, 1973
HALL, E. T., *Le langage silencieux*, Paris, Mame, 1973
HALL, E. T., *La dimension cachée*, Paris, Seuil, 1978
JACOBSON, R., *Essais de linguistique générale, II, Rapports externes et internes du langage*, Paris, Ed. de Minuit, 1973
LÉVI-STRAUSS, C., *Antropologie structurale*, Paris, Plon, 1958

- RUESCH, J., BATESON, G., *Communication. The social matrix of psychiatry*, New York, Norton, 1951
SAUSSURE, F. de, *Cours de linguistique générale*, Paris, Payot, 1979
SHANNON, C., WEAVER, W., *La théorie mathématique de la communication*, Paris, Retz-CEPL., 1975
WATZLAWICK, P., *An Anthology of human communication. Text and Tape*, Palo Alto, Science and Behavior Books, 1964
WATZLAWICK, P., *La réalité de la réalité*, Paris, Seuil, 1978
WATZLAWICK, P., BEAVIN, J., JACKSON, D. D., *Une logique de la communication*, Paris, Seuil, 1972